

*Олександр БОНДАРЧУК
Віталій БОНДАРЧУК
Надія ПУСТОВІТ
Юлія ФІЛІП'ЄВА*

Острозькі кахлі з імперською символікою

У численній збірці пічних кахель заповідника (значна частина яких виявлена в ході багаторічних досліджень видатної пам'ятки оборонного зодчества України кінця XVI ст. Круглої (Нової) башти на Замковій горі в місті Острозі) найбільшою за кількістю є колекція кахель з імперською символікою. За незначними винятками – це геральдичне зображення двоголового орла. Сюжету однієї з таких кахель була присвячена публікація в одному з випусків «Острозького краєзнавчого збірника» [1, с. 213-222] (іл. 18).

Орел – втілення сили, відваги, символ перемоги. В міфології орел супроводжує верховних богів сонця, грози і неба. П. Вінклер у своєму дослідженні стверджує, що найдавніше зображення двоголового орла виявлене в Туркменії на межі з Асирією біля селища Уейюк. Датується воно часом мідійського царя Кіаксара (696-635 рр. до н. е.). Орел зображений на двох мишах і використовувався як основа для фігури царя ?, від якої збереглися лише взуття і низ одягу. На його думку двоголовий орел символізував союз Мідійського і Асирійського царств [2, с. 412] (іл. 1.1).

Емблему двоголового орла у хеттів запозичили римляни. Після перенесення столиці імперії з Риму у Візантію імператор Костянтин в 326 році, а офіційно 11 травня 330 р. ввів зображення чорного двоголового орла на золотому тлі. Він символізував дві столиці імперії. З остаточним розколом Римської імперії двоголовий орел став гербом Візантійської імперії. Після шлюбу великого князя Івана III з племінницею останнього імператора Візантії Костянтина XI Софією Палеолог в 1497 році двоголовий орел став атрибутом Московського царства, а пізніше Росії, що мало символізувати Московію як правонаступницю Візантійської імперії. Однак фактично ніяких правових основ для цієї емблеми, на думку дослідників, не існувало. Письменник і богослов XVII ст. Юрій Крижанич категорично заперечував думку про те, щоб Росію вважати Третім Римом, оскільки вона не відносилась до Римської держави, не була у підданстві у римлян; ні царство, ні ім'я, ні знаки Риму, на його думку, ніяким чином не стосуються Росії [9, с. 294]. Є версія, що двоголовий орел у Візантії був лише формою

оздоблення, але ніяк не державною емблемою. Той же Крижанич вважав, що двоголового орла було запозичено у германців [9, с. 294]. На думку В. Похлебка, Росія виникла не на руїнах Візантії, територія її не входила до складу Візантійської імперії, а тому право на геральдичну спадщину Візантії мали Сербія, Румунія і Албанія. Московія ж просто оголосила себе Третім Римом на основі того, що царизм зберіг візантійську релігію і культуру і вважав себе духовним спадкоємцем Візантії [10, с. 283]. Сам же двоголовий орел в Росії не мав ніякого національного символічного значення, а використовувався як символ самодержавства. Для опозиції він був символом деспотизму. Національна ж емблема Росії – Георгій Побідоносець [10, с. 283].

Безпосередні стосунки з Візантією мала протягом кількох століть Київська Русь. Серед руських князів, які підтримували зв'язки з Візантією був Роман Мстиславович, який одружився з племінницею імператора Олексія III Ангела Анною. Очевидно, вона могла привезти на Галичину і Волинь якісь візантійські символи. Зокрема на одному з гербів Руського королівства, які використовував син Романа Данило, був зображений двоголовий візантійський орел. Такий символ був на вежі в місті Холмі [5]. Отже, емблема двоголового орла використовувалася на території України набагато раніше, ніж в Московії. Саме тому так настирливо Московія намагається привласнити історію нашої держави.

Софія Палеолог привезла з собою трон із зображенням орла з опущеними крилами і коронами над обома головами (іл. 1.2). Потім він зображувався на печатях 1497 і 1514 років на договорах з імператором Германії Максиміліаном I. Лише на деяких печатях Лжедмитрія, західноєвропейської роботи, крила у орла підняті (іл. 1.4). До Михайла Федоровича над головами орла було по короні, а між головами знаходився шестиконечний хрест (іл. 1.5), замість якого з 1625 року почали зображувати третю корону (іл. 1.6). В лапах орла були скіпетр і держава.

Крім Росії, зображення двоголового орла було взято за основу герба Австрії. Дослідниця кахель А. Колупаєва у своїй монографії зазначає, що до середини XVII ст. у кахлях використовувалися не державні герби, а геральдика титулованих осіб і родин, і лише з другої половини XVII-XVIII ст. на кахлях поширюється зображення державних гербів – на території Середнього Подніпров'я і Лівобережжя – російського, а на Правобережній Україні – австрійського та польського [4, с. 295]. У фондах заповідника, до речі, є кахлі з зображенням «Погоня» – вершника з піднятим в правій руці мечем – герб Великого Князівства Литовського [13] та одноголового орла – герб Речі Посполитої [14], які виявлені під час археологічних досліджень на території збудованого на поч. XVII ст. Межиріцького Свято-Троїцького монастиря. Дослідниця відзначала, що на правобережних виро-

бах мотив двоголового орла був самостійною композицією і обмежувався площиною однієї кахлі. Цьому спостереженню цілком відповідають і кахлі нашої збірки. В її монографії приведені зразки іншого типу, коли зображення орла монтувалося із кількох кахель – наприклад, Ічнянські орли склалися із груп від чотирьох до дванадцяти кахель [4, с. 297].

У збірці Львівського музею етнографії і художнього промислу є датована пер. пол. XVII ст. композиція з семи кахель із села Ясениця-Сільна Дрогобицького району Львівщини – два леви, що тримають щит із двоголовим орлом, та зображення орла із Львова, датоване XVII ст., яке складається з чотирьох кахель [4, кольор. вклейка]. Про кахлі з зображенням двоголового орла – герба Візантійської імперії у колекції Львівського державного історико-архітектурного заповідника подають інформацію Л. Скоп та Г. Скоп-Друзюк. Вони ж зазначають, що такий герб можна побачити не лише на галицьких, але й на кахлях, які походять з інших земель Східної Європи, зокрема, із Мстиславля [12, с. 64-66].

Зображення двоголового орла використовували для орнаментативної своєї мальованих виробів народні майстри Косівщини, правда, як складову частину композиції [4, с. 297, 299]. Відомості про кахлі із двоголовим орлом із Покуття [8, с. 81] та Закарпаття [7, с. 42] знаходимо в працях Ю. Лащука.

Такі кахлі є у багатьох музеях. Але припускаємо, що збірка кахель заповідника м. Острога з зображенням двоголового орла є найбільш численною. В ході реставрації вдалося виділити 15 типів зображень. З них 8 – орли із зведеними догори крилами. Отже кахля №1 – найбільш поширений тип. Розміри 18,54x17,7 і висота 7,3 см. Є як неполив'яний варіант, так і кахлі, вкриті світло-зеленою поливою – (це стосується практично всієї колекції, – відмінності лише в відтінках поливи). Рамка невисока, складається із зістикованих трикутників, спрямованих вершинами до середини кахлі. По кутах – діагонально розміщені, розквітлі квітки (у верхніх слабо простежуються, тому не ясно чи такі ж як і в нижніх). Хвіст пророслий, однак не дуже пишний: листки, стебла, дві симетрично розміщені квітки-дзвіночки і одна більш крупна по центру нижньої частини хвоста. Дещо вище кігтів – шестипелюсткові квіти, виконані крапкоподібними виступами. Серцевидний тулуб, вузькі видовжені порівняно з іншими кахлями гомілки, шиї (з відстовбурченими заусеницями-перами) декоровані ромбічною сіткою. Особливістю крил є те, що площа їх плічок розділена виступами-перами, які після деякого пониження продовжуються, мають підтрикутну поверхню і від центру на обидва боки помережані наскісними рисками-насічками. Причому ліве крило має 8, а праве 7 пер (іл. 3).

Наступний тип кахлі (№2) – на нашу думку, найбільш високохудожній. Розміри виробу 18,2x18,9 см. Її обрамлює невисока рамка із зістикованих трикутників з заокругленими вершинами, спрямованими всередину

кахлі. Всю площину дзеркала кахлі займає рельєфне зображення орла із зведеними крилами, обидві голови якого (з відкритими дзьобами) увінчані коронами. Дугovidні плічка крил зроблені в більш високому рельєфі. Від них відходять по 8 стилізованих пер з жолобчастою поверхнею. Тулуб серцевидний. Ший декоровані хвилястими поперечками. З обох країв ший – короткі відстовбурчені заусениці-пера. Тулуб і гомілки вкриті слабопомітною під поливою ромбічною сіткою. Характерною особливістю цієї кахлі є пишний рослинний декор. Зокрема, хвіст орла виконаний як суцільне плетиво стебел і квітів. Між головами орла – шестипелюсткова квітка на стовбурі-жезлі, між крапкоподібними пелюстками якої тоненькі риски-тичинки. Подібні семипелюсткові квіти – біля лівого і правого краю кахлі, дещо нижче середини висоти. Стебла квітів (в основі яких трилистники біля нижніх кутів кахлі) проходять через лапи орла і одночасно є і частиною кігтів – створюється враження, що орел тримає ці квіти. Кахля покрита темно-зеленою поливою (іл. 4).

Дещо подібна до неї неполив'яна квадратна кахля (№3) (збережена сторона – 17,8 см, ширина до центру – 9 см, висота – 8,4 см) – поки що вдалося відновити ліву її половину. Рамка схожа. В кутах кахлі по діагоналі розміщені дрібні стилізовані триелементні квіточки. Проробка деталей тулуба, ший (пера-заусениці лише по верхньому краю), гомілок аналогічна. Лапи значно коротші. Такий же пишний пророслий хвіст, що складається з плетива стебел та квітів-дзвіночків. Очевидно в подібному стилі менш розкішна квітка була між головами орла. Основні ж відмінності в зображенні крил. Від дугovidних плічок (менш рельєфних) в одній з ними площині відходять 7 коротких стилізованих пер. Від їх кінців – 6 довших і ширших з повздожньою рельєфною лінією-проділкою. Між перами – 6 «пушинок». Це єдина кахля в колекції, яка не має полив'яного варіанту. Вона, до речі, сама товстостінна – товщина пластини 0,7 см, тоді як товщина дзеркала інших кахель 0,4-0,5 см.

Наступна кахля (№4) дещо більших розмірів, фактично безрамкова (по периметру – вузький виступ, який простежується лише в кутах). Характерна ознака, якою вона відрізняється від інших зображень орла із зведеними крилами – об'ємний тулуб, котрий повздожньою виямкою ніби розділений на дві частини. Дзьоб орла широко розкритий, голова увінчана чубчиком, шия помережана поперечними прямими лініями. На тулубі імітація пір'я. Досить натуралістично передані гомілки. Хвіст пророслий. Від основи крила відходять 10 стилізованих пер із дрібнозубчастими краями. Корони над головами передані дуже спрощено. Між головами жезл, увінчаний знаком, який нагадує завершення деяких типів посохів. В лівому верхньому куті кахлі рельєфна цифра 1, в правому 6, в нижньому правому 9, в лівому також 9 (іл. 6).

Ще дві кахлі – яскравий приклад наївного примітиву. Вони несуть

абсолютно протилежну ідею, тій, яку б, здавалося, має втілювати зображення орла. Тулуб орла в кахлі №5 серцевидний, вкритий решітчастою сіткою, причому повздовжні лінії вищі і ширші від поперечних. Гомілки передані у вигляді невеликих трикутників. Лапи мають по 4 кігті. Крила – у вигляді стилізованих пер із 7 нешироких рельєфних смужок-пер, три з яких під кутом заломлені вгору. По краях шиї гостроконечні поперечки-зазубрини. Голови більше нагадують клешні. Над головами значки, що віддалено нагадують корони. Орел з іншої кахлі більших розмірів між головами. Хвіст пророслий, однак це майже прямі виступи-стебла. І тільки закінчення центральної частини хвоста дещо нагадує квітку із інших більш високохудожніх кахель цієї серії. В нижніх кутах слабопомітне зображення трьох стебел?, які відходять від однієї основи. Розміри виробу 18,0x17,8 см (іл. 7).

Кахля №6 дуже подібна до попередньої (розміри 19x19,2, висота 7,2 см). Фігура орла має той же серцевидний тулуб, декорований рельєфною прямокутною сіткою, правда, і вертикальні, і горизонтальні лінії в одній площині. В орла такі ж примітивні (правда дещо менші) голови, така ж проробка країв шиї. В усіх кутах такі ж стебла-трилистники (в попередньої лише в нижніх). Подібні і лапи. Гомілки зображені більш натуралістично, а от пророслий хвіст і спосіб виконання крил, коли пера складаються якби з двох частин, короткої вищої і довшої, яка виконана в дещо нижчому рельєфі зближують її з кахлею №1. Та і рамка зубчаста (зубці як коротенькі гострі шипи). Цей тип кахлі вкритий ніжною прозорою поливою салатого або жовтуватого кольорів (іл. 8).

Кахля №7 – справжній шедевр наївного примітиву. Розміри 18,0x16,7 см. Обрамлена вузькою гладенькою рамкою. Тулуб у формі щита, декорований рядами чи то округлих, чи підтрикутних виступів. Подібними прикрашені дуговидні шиї, які більше нагадують шланги. Обидва краї ший мають тонкі загущені виступи-заусениці, які імітують відстовбурчене пір'я. Голова ледь виражена. Розкритий дзьоб і язик – три однакові рельєфні риски. Форма гомілок – зменшена копія тулуба. Частина їх різко відігнута і переходить в лапи, які більше подібні на кропило. Традиційний знак між головами нагадує струміль фонтану. Крила мають дуговидні виступи-пера, які проходять через усю їх площину. Хвіст-«ромашка» не характерний для цієї серії зображень, а притаманний орлам з опущеними донизу крилами (іл. 9).

Кахля №8 (19,3x19,1 см). Зображення у реставраторів отримало назву «півник». Обрамлена досить широкою рамкою з жолобчастою виямкою посередині площини. Тулуб об'ємний, декорований зерноподібними вертикальними виступами. Шиї в розрізі півкруглі. По краям підтрикутні виступи, що імітують відстовбурчене пір'я. З відкритого дзьоба, переданого

дуже правдоподібно, виглядає язик. Крила біля тулуба оформлені суцільними виступами, від яких відходять клиновидні пера, нижні краї яких профільовані частими гострячками-пір'їнами (дуже нагадують стебла алое). Голова увінчана дуговидною чи то шапкою, чи то гребнем. Посередині по всій довжині тонка лінія, від якої вгору і вниз йдуть по ряду підтрикутних виступів. Між головами знак – булавоподібна основа завершується трьома зерноподібними виступами. До них подібна центральна частина пишного пророслого хвоста. Гарні, чіткі, в'юнкі стебла і квіти хвоста, передані у досить високому рельєфі, займають усю нижню половину площини кахлі, причому в нижніх кутах – по бутону-кулі. Подібні, дещо менші, біля рамки трохи нижче середини висоти. Серед стебел «загубилися» лапи. Між верхнім кінцем крила і дзьобом – стилізоване зображення шестипелюсткової квітки, передане крапкоподібними виступами (іл. 10).

Друга велика група кахель з геральдичною символікою – із зображенням орла з опущеними крилами. Найбільш поширений вид (в тій чи іншій мірі вдалося реставрувати більше трьох десятків виробів розміром 18,5x18,9 см) – обрамлений рамкою з гладенькою поверхнею, від внутрішнього краю якої в бік зображення спрямовані зістиковані трикутнички зі скошеними площинами. В нижніх кутах по діагоналі розміщені трипелюсткові квітки. Тулуб орла серцевидний. По його краю лінією виділена вузька смужка, теж скошена в бік дзеркала, помережана короткими поперечними рельєфними лініями. Площина тулуба декорована ромбічною сіткою, – в нижніх кутах кожної клітини – крапковидні виступи. Аналогічно виконаний декор поверхні ший – що при віддаленому спогляданні створює видимість пір'я. Відстовбурчені пера-колючки – лише по верхньому краю ший. Над головами з вигнутими зімкнутими дзьобами – корони. Плічка крил декоровані чотирма рядами ламаних ліній. Верхній край плечей з такою ж самою обводкою, як і край тулуба. Від низу плічок відходять по п'ять пер, розділених між собою жолобчастими виялками. Посередині чотирьох пер на кожному крилі проходить тонка лінія, по обидва боки якої розміщені короткі наскісні насічки. Гомілки, які не стикуються з тулубом, передано у вигляді горизонтально розміщених «ком». Досить реалістично зображені кігті. Особливістю серії кахель з зображеннями орла з опущеними крилами є хвіст у вигляді пелюсток («ромашка»). На цьому типі кахель вигнуті пелюстки (їх п'ять) на деякій відстані мають невисоку тонку лінію-обводку. Від центральної пелюстки в обидва боки відходять горизонтально розміщені стебла-завитки. Між головами посохоподібний знак, між «рогами» якого виступ, що нагадує перевернуту краплину (іл. 11).

Кахля №10 подібна до попередньої. Розміри 19x18,5, висота 8,5 см. Схоже обрамлення, однак трикутники і зовнішній край рамки виконані в одній площині. Також в одній площині з основною частиною елементів

зображення виконано обводку тулуба і країв плічок крил. Декорування пір'їн крил відрізняється тим, що «ялинка» обернена на 180 градусів, а в жолобчастих виямках – стержні, нижні кінці яких опущені трохи нижче нижніх кінців пер. Краї шиї рівні, лише біля голови – по дві відстовбурчені заусениці-пір'їни. Голови відділені від шиї своєрідним комірцем, виконаним в тій же манері, що і обводка тулуба і плічок крил. Над головами не корони, а радше якісь стилізовані квітки. Стилізовані квіти по діагоналі розміщені і в нижніх кутах. На деякій віддалі від них зліва і справа від хвоста-«ромашки» – шестипелюсткові квіти. Стебла-завитки відсутні (іл. 12).

Кахля №11 подібна до попередньої. Була виявлена в 1988 р. під час розкопок в котловані новобудови будинку культури. Це менша частина кутової кахлі. Розміри 22,0x11,8 см. Рамка досить висока. До внутрішнього краю рамки пристиковані дещо нижче площини рамки чіткі трикутнички. Декорування серцевидного тулуба відрізняється тим, що елементи декору подібні до риб'ячої луски. По кутах, по діагоналі розміщені трипелюсткові квіти (в нижніх більш крупні). Зліва і справа від хвоста трипелюсткові, аналогічні розміщеним над головами. Між головами знак, який на цій кахлі зберігся не повністю, але уцілів на фрагменті аналогічної кахлі з цих же розкопок – на булавовидній основі свого роду п'ятипелюсткова квітка із зістикованих в центрі трикутників, закомпонованих в коло (іл. 13, 13а).

Кахля №12. З досліджень в Круглій башті є кілька подібних кахель, відтиснутих з уже дуже зношеної форми. Розміри їх 17,6x19,2, висота 7,0-7,5 см. Рамка вузька. Зубці дрібні. Дрібні деталі майже не прочитуються (наприклад, не ясно чи була обводка пелюсток хвоста і «комірець» на шиях). Між головами загальноприйнятий посохоподібний знак (іл. 14).

Наступні два типи кахель дуже відрізняються від основної маси виробів. Виконані вони в дуже високому рельєфі. Рамка кахлі №13 широка і висока. Від внутрішнього краю в бік зображення спрямовані вершини зістикованих трикутників, скошені в бік орла, площини яких дещо нижчі площини гладенької поверхні рамки. Щитоподібний тулуб декорований «лускою» (на плічках крил вона у вигляді маленьких квіточок). Обводка країв крил і тулуба у вигляді стрічки з поперечними лініями (на тулубі стрічка скошена до площини дзеркала). Шиї в розрізі дуговидні з відстовбурченими з обох боків перами-заусеницями – найбільш виступаючі частини рельєфу. Від голів з закритими дзьобами відділені «комірцем». Чотири вузькі пера різної довжини декоровані «ялинкою». Над головами замість корон трипелюсткові квітки з довгими «вусами»-завитками. Чашкоподібні гомілки прилягають до тулуба. Хвіст-«ромашка» з обводкою, декорованою поперечними лініями. В нижніх кутах по діагоналі трипелюсткові квіти. Між ними і хвостом ще по одній

багатопелюстковій (виконані дуже невиразно). Між головами об'ємна, крупна, чотирипелюсткова квітка на булавовидній основі. Розміри кахлі 20x19,5, висота 8,0 см (іл. 15).

Кяхля №14 подібна до попередньої. Розміри 20,5x19,0 см. Рамка дещо вужча і нижча. Декор тулуба, плічок крил (дещо більших чим на попередній) виконані у вигляді округлих виступів. Гомілки мають виямки на одному із країв. Лапи короткі. Кігті передані більш спрощено. Квіти в нижніх кутах мають вуса-«тичинки». Між ними і хвостом по чотирипелюстковій квітці з тичинками. Між головами зображення, аналогічне розміщенням над головами (дещо крупніше) (іл. 16).

Кяхля №15. Розміри 18,5x17,3, висота 7,0 см. Рамка вузька з дрібними зубчиками, спрямованими в бік зображення. Характерна особливість зображення – листкоподібні крила. Площини крил розділені шістьма вертикальними смужками, декорування яких нагадує перевитий шнур. Невеликими горизонтальними перемичками крила сполучені з тулубом, який повздожньою виямкою розділений на дві частини. Півкруглі в розрізі шиї, напевне, з обох сторін мали заусениці-пір'я. Голови з зімкнутими дзьобами увінчані чубчиком. Гомілки прилягають до тулуба. Лапи довгі – практично до нижніх кутів. Хвіст у вигляді виступу-трикутника. Між головами посохоподібний подібний знак із тонких ліній. Під головами оригінальне об'ємне зображення чотирипелюсткових квіток з виступом-осердям в центрі. Ці дві квіточки вносять елементи декоративності, які пом'якшують офіційоз виробу (іл. 17).

Отже, як бачимо, колекція наших кахель із зображенням двоголового орла не суперечить висновкам дослідників про те, що орел у кахлярстві може розглядатися передусім як елемент декору печі, а на кахлях вони копіювалися із зображень цих символів на монетах [4, с. 297]. Дійсно, малюнки орла з роздвоєним тулубом дуже подібні до орлів на монетах початку XVIII ст. періоду Петра I, Катерини I (1725-1727), Петра II (1727-1730) і на деяких монетах часу Анни Іоановни (1730-1740) [11, табл. 63-74] (іл. 2.2). Герб з орлом з опущеними крилами (іл. 2.6) відноситься до перших років царювання Миколи I і є на монетах 1825-1834 років [11, табл. 103-104]. Однак це визвало нарікання громадськості, що Росія не підноситься, а опускає крила [9, с. 308]. Тому повернулись до попередньої редакції орла.

Між 1697-1699 роками був заснований орден Андрія Первозваного. На печаті Петра I над короною бачимо стрічку цього ордена, що майорить [6, табл. XVIII]. В 1882 р. був затверджений Великий державний герб Російської імперії, де над двоголовим орлом, коронованим двома імператорськими коронами, була третя корона, більша, з двома кінцями стрічки ордена святого апостола Андрія Первозваного [9, с. 295]. Зображення цієї стрічки з'явилося на монетах з 1858 року [11, табл. 121] (іл. 2.8).

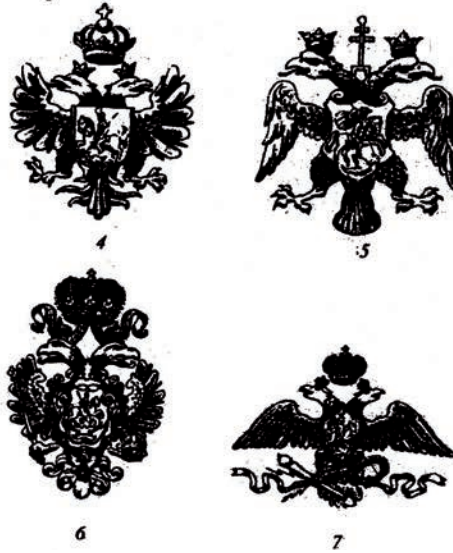
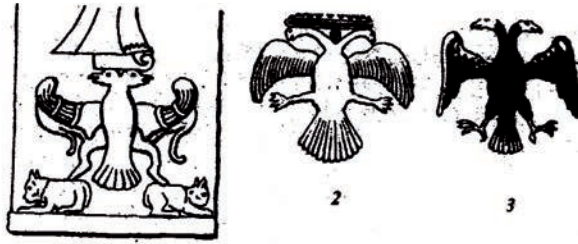
Якщо припустити, що знак на кахлях між головами орла – це своєрідне трактування народними майстрами саме цих стрічок ордену, тоді це дещо уточнює датування цих кахель. В нашому місті кахлі з двоголовим орлом могли з'явитися лише після 1793 року, коли Волинь увійшла до складу Російської імперії. Орієнтуватись на схожість зображень на монетах, очевидно, не варто – майстри могли виготовляти їх в якийсь один період, використовуючи монети різного часу. У колекції є кахлі, на яких у орла опущені крила, як на монетах 1825-1834 рр., але між головами є такий же знак, як і на кахлях з орлами із зведеними крилами, які, як припускаємо, виготовлені після 1858 р.

Цей тип кахель, очевидно, набув значного поширення в Острозі і міг використовуватися, як в громадських установах, так і в житлових будинках. Крім знахідок, виявлених під час археологічних розкопок 1988 року в котловані новобудови Будинку культури та в Круглій башті (в яку вони могли потрапити з будівель з прилеглої території або із грубок установ, котрі функціонували в XIX ст. в приміщенні Вежі мурованої), в 2008 році така кахля була знайдена в ході досліджень на місці спорудження Свято-Миколаївської церкви [15].

Насамкінець зазначимо, що основу колекції такого типу геральдичних кахель складають тисячі і тисячі фрагментів, виявлених під час археологічних досліджень Круглої башти, які в результаті ретельного багаторічного реставраційного процесу поступово перетворюються в десятки відроджених із небуття раритетів.

Література

1. Бондарчук О., Бондарчук В., Філіп'єва Ю. Цікавий тип геральдичної кахлі з міста Острога // Острозький краєзнавчий збірник. – Випуск 7. – Острог, 2014. – С. 213-222.
2. Винклер П. Государственный орел // Энциклопедический словарь. – Том 9. – Издатели Ф. Брокгауз (Лейпциг), И. Ефрон (С.-Петербург). – Санкт-Петербург, 1893. – С. 411-413.
3. Вовк О. Энциклопедия знаков и символов. – М. : Вече, 2007. – 528 с.
4. Колупаева А. Українські кахлі XIV – початку XX століть. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевисті [Текст] / А. Колупаева. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2006. – 384 с.
5. Кралюк П. Руські спадкоємці могутніх імператорів. Візантійські реліквії Руського королівства // День. – 2017. – 31 березня-1 квітня. – №56-57.
6. Лакиер А. Русская геральдика – М : Книга, 1990. – 432 с.
7. Лашук Ю. Закарпатська народна кераміка – Ужгород, 1960. – 61 с.
8. Лашук Ю. Покутська кераміка – Опішне : Українське народознавство, 1998. – 160 с.
9. Мурашев Г. Титулы, чины, награды – М. – С.-Петербург : Полигон, 2004. – 347 с.
10. Похлебкин В. Словарь международной символики и эмблематики – М. : Центрполиграф, 2007. – 543 с.
11. Рябцевич В. О чем рассказывают монеты – Минск : Народная асвета, 1978. – 399 с.
12. Скоп-Друзюк Г., Скоп Л. Геральдична символіка в декорі галицьких кахлів XVI-XVII ст. // V наукова геральдична конференція. – Львів, 1995 – С. 64-66.
13. Фонди ОДІКЗ. КН-27221.
14. Фонди ОДІКЗ. КН-27213-27216.
15. Фонди ОДІКЗ. КН-36537.

Іл. 1.

Іл. 2.

*Олександр Бондарчук, Віталій Бондарчук,
Надія Пустовіт, Юлія Філіп'єва*

Іл. 3.

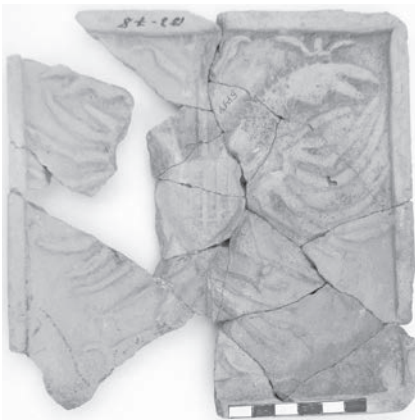
Іл. 4.

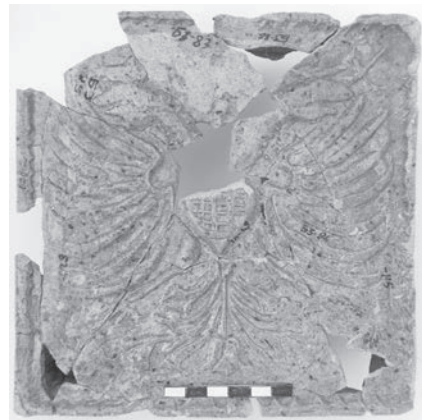
Іл. 5.

Іл. 6.

Іл. 7.

Іл. 8.

Острозькі кахлі з імперською символікою

Іл. 9.

Іл. 10.

Іл. 11.

Іл. 12.

Іл. 13, 13a.

Іл. 14.

*Олександр Бондарчук, Віталій Бондарчук,
Надія Пустовіт, Юлія Філіп'єва*

Іл. 15.

Іл. 16.

Іл. 17.

Іл. 18.